

Рис. 5. Сокири з Красного (1-2).

рень Середньої Донеччини, очевидно, вказує на відвідування жителями середньодонецьких стоянок майстерень кряжу, де відбувався обмін кременем з населенням, яке жило на території бідної на кремій (Ворошиловградщина, Полтавщина, Донецьке Приазов'я).

Д. И. КРАВЕЦ

НОВЫЕ НАХОДКИ КРЕМНИЕВЫХ ТОПОРОВ В СРЕДНЕЙ ДОНЕТЧИНЕ

В публикации рассматриваются топоры из не введенных в научный оборот комплексов эпохи неолита Среднего Донца. Приводятся новые данные по хронологии памятников этого региона.

Одержано 10.05.1986 р.

Антропоморфна пластика з пізньотрипільського поселення біля с. Чичиркозівка Черкаської області

Гірник І. П., Відейко М. Ю.

Пам'ятка біля с. Чичиркозівка Звенигородського району Черкаської області відноситься до числа великих трипільських поселень, виявлених у Буго-Дніпровському межиріччі у семидесяті роки за допомогою аерофотозйомки¹. На ній І. П. Гірником та В. Ф. Мициком зібрано чимало знахідок антропоморфної та зооморфної пластики. Колекція антропо-

¹ Шишкін К. В. З практики дешифрування аерофотознімків у археологічних цілях // Археологія.— 1973.— Вип. 10.— С. 35-37.

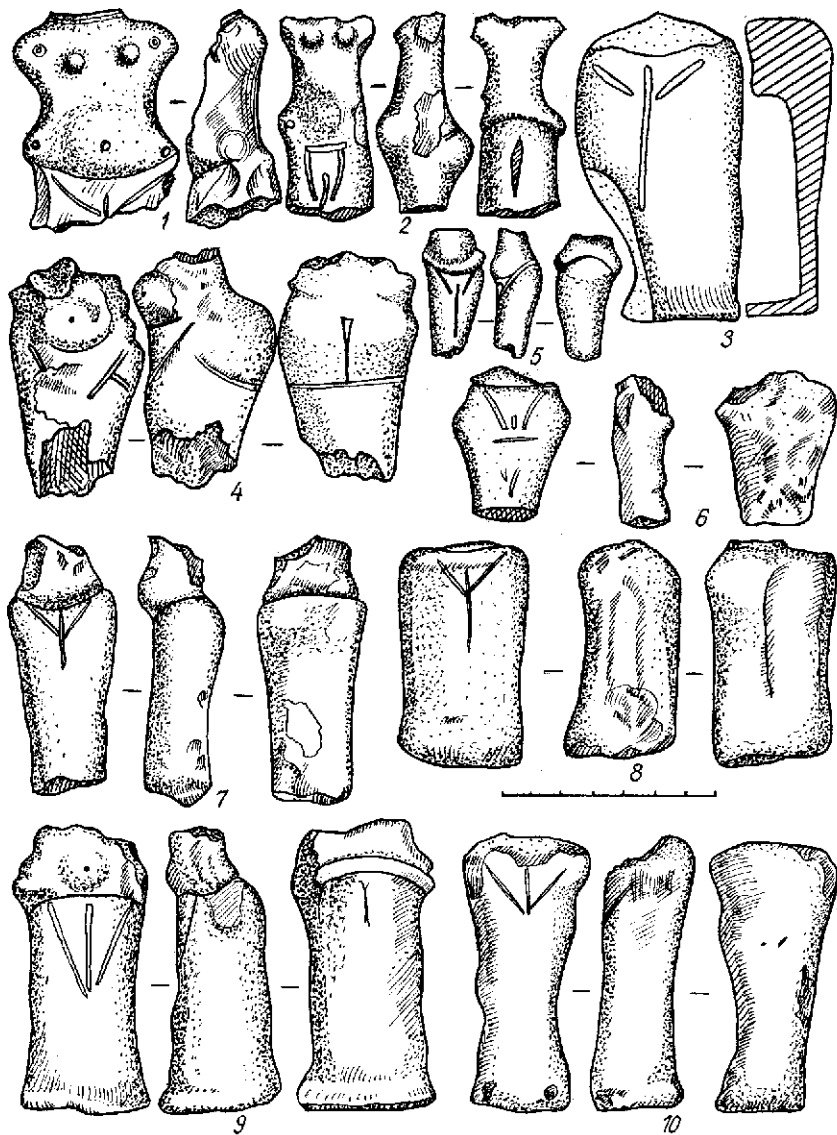

Рис. 1. Фрагменти жіночих статуєток на стовпчастій нізці (1-10)

морфної пластики складається з 56 фрагментованих статуєток і є однією з найбільших в цьому регіоні (найбільшою до цього часу була колекція з Кочержинців — 35 екз.)². Є можливість проаналізувати кількісне та якісне співвідношення різних типів статуєток в межах окремого комплексу, реконструювати систему образів, характерну для набору пластики поселення в цілому.

Незважаючи на фрагментарність матеріалів, можна з певністю реконструювати типи статуєток. За класифікацією, розробленою О. П. Погожевою, представлені чоловічі та жіночі зображення типів а₃, а₄, с₂-с₄³.

Кількісно переважають типи с₂ та с₃ — відповідно 49% та 13% колекції.

Статуєтки виготовлені з відмуленої глини, з певеликою домішкою дрібнозернистого піску, трапляються включення великих зерен кварцу.

² Погожева А. П. Антропоморфная пластика Триполья.— Новосибирск, 1983.— С. 54.— Рис. 13.

³ Погожева А. П. Антропоморфная пластика Триполья.— С. 21.

Випал сильний, колір глини на зламі від білого до червоного. Деякі екземпляри статуеток мають чорне або чорно-коричнє забарвлення. Технологія оздоблення пластики та сама, що й для розписного посуду: поверхня вкривалася ангобом жовтогарячого або світлокоричневого кольорів, на який темнокоричневою фарбою наносився розпис. Прокресленими лініями позначалися ознаки статі, частини тіла, зображалися одяг та прикраси (рис. 1, 1-10; рис. 2, 1, 2, 4, 6, 8-10; рис. 3, 1, 5, 10; рис. 4, 4).

Була простежена техніка виготовлення окремих типів статуеток. Статуетки на стовпчастій ніжці (рис. 1, 3-10) мають монолітну або пустотілу (рис. 1, 3) основу, що виготовлялася шляхом парощування з окремих частин. Верхня частина фігурок і голова виліплювалися окремо, після чого статуетка збиралася у єдине ціле. Стики були, напевне, найвразливішими місцями цих зображень, бо більшість фрагментів відколота саме у цих місцях. Жіночі зображення з окремо виліпленими ніжками також виготовлялись із окремих частин — піг, середини (навіть ніжки іноді складаються з окремих деталей, змонтованих по вертикалі). Сидячі статуетки ліпилися з одного шматка глини

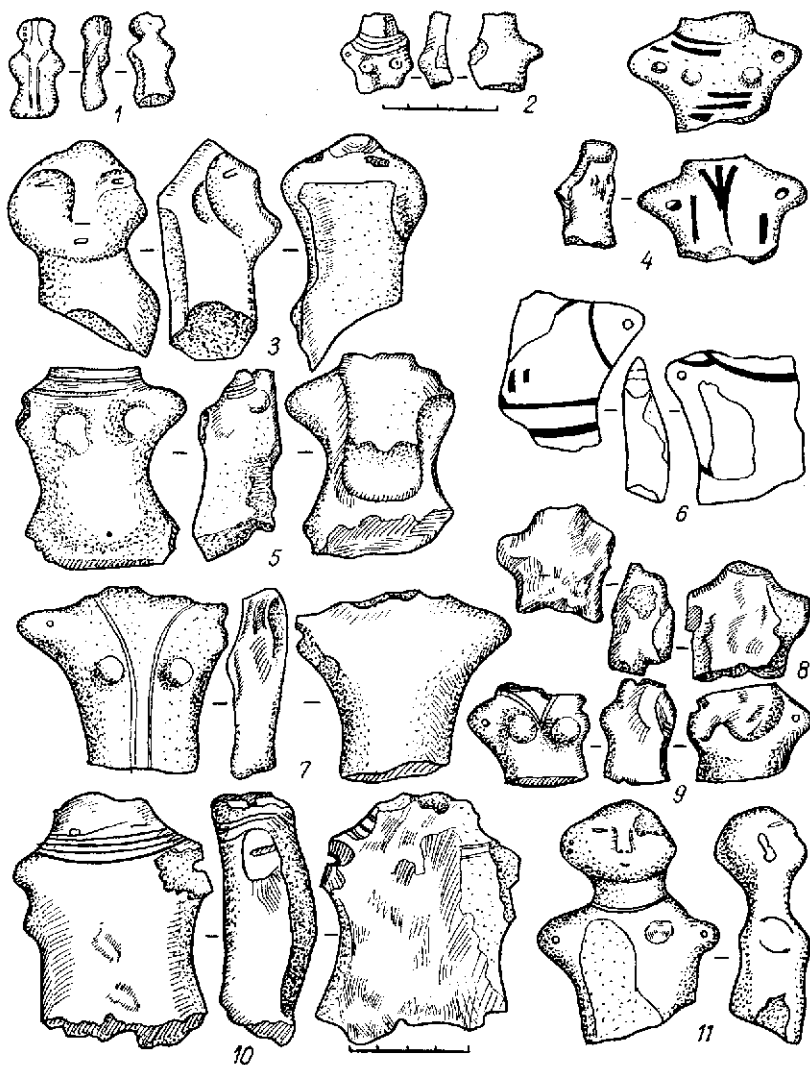

Рис. 2. Фрагменти торсів (1, 2, 4-11) та реалістичної голівки (3) жіночих статуеток.

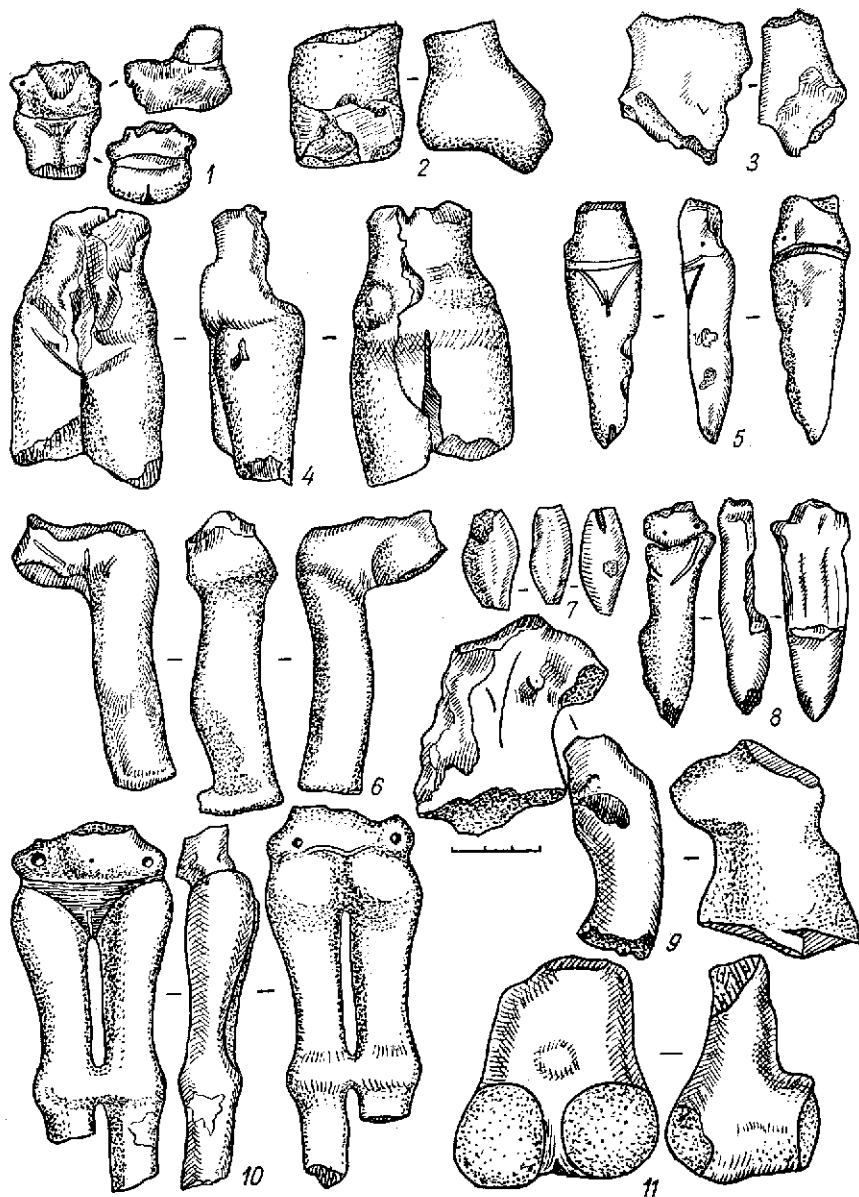

Рис. 3. Антропоморфні статуетки: 1, 4, 11 — жіночі (1, 9, 11 — фрагменти сидячих, 4-8, 10 — стоячі); 2, 3 — чоловічі сидячі статуетки.

або також із окремих частин. Торси статуєток виконувалися різноманітними прийомами: складалися з двох половин; із розплющеного «мли-ця», шляхом нарощування на основу; з суцільного шматка глини тощо. Голівки до більшості статуєток, як видно із зламів, виготовлялися окремо, з суцільного шматка глини, окремі деталі приліплювалися. З наведених прикладів видно, що техніка ліплення статуєток була найрізноманітнішою, відповідно до типу та розмірів зображення, при цьому у ряді випадків здається, що не було певної обрядової регламентації техніки ліплення. Разом з тим описані прийоми виготовлення антропоморфних пластичних зображень знаходять повну відповідність з спостереженнями О. П. Погожевої⁴.

⁴ Погожева А. П. Указ. соч.— С. 21.

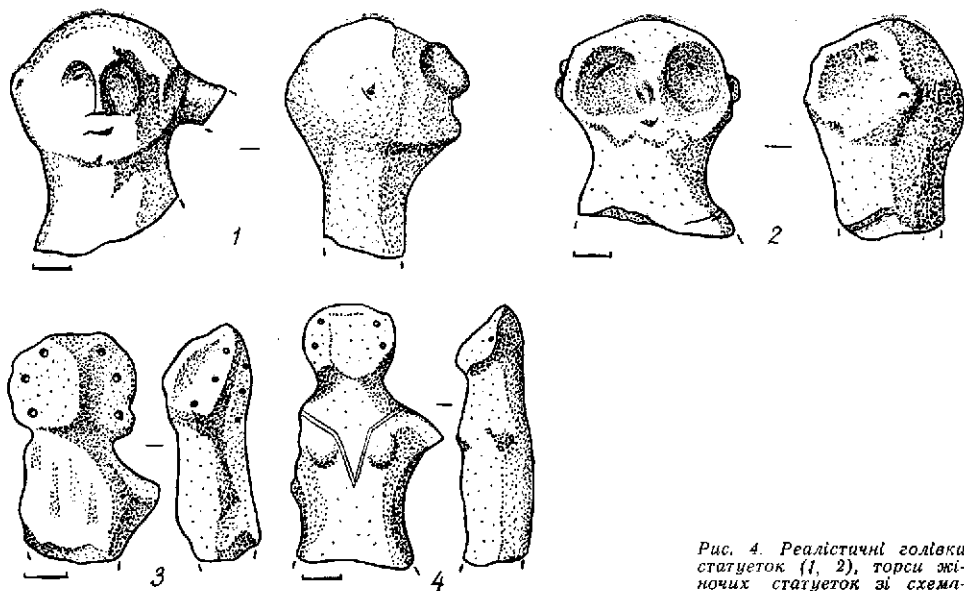

Рис. 4. Реалістичні голівки статуєток (1, 2), торси жіночих статуєток зі схематизованими голівками (3-4).

Дані про склад колекції антропоморфної пластики вміщено до таблиці.

Серед жіночих стоячих статуєток можна виділити за розмірами та особливостями конструкції кілька різновидів. Найтиповішими є зображення на монолітних ніжках середніх розмірів (рис. 1, 7-10). Прокресленими лініями на них позначені ноги та ознаки статі. Деякі стовпчасті ніжки зроблено пустотілими, можливо, з метою запобігти розтріскуванню виробів під час висушування (рис. 1, 3). Пустотіла ніжка складається з циліндричної частини, до якої знизу приліплено денце, що має прямокутний отвір. Таким чином було виготовлено і найбільшу у колекції статуєтку, висота якої, реконструйована за знайденим уламком, становить близько 40 см. Товщина стінок циліндричної ніжки складає близько 3 см. Більшість жіночих зображень на стовпчастій ніжці мають ознаки вагітності (рис. 1, 1, 2, 4, 5, 7, 9). Статуєтки цього типу покривалися ангобом і розписувалися.

Склад колекції антропоморфної пластики з пізньотрипільського поселення біля с. Чичиркозівки.

№	Тип статуєтки	Тип за Погожевою О. П.	Кількість	Розміри		
				малі	середні	великі
1.	Жіноча на стовпчастій ніжці	с ₃	13		+	+
2.	Жіноча на конічній ніжці	с ₂ , а ₃	5	+	+	
3.	Жіноча з окремо виліпленими ногами, стояча	с ₄ , а ₄	8		+	
4.	Жіноча сидяча, ноги разом		2	+	+	
5.	Жіноча сидяча, ноги окремо		3		+	
6.	Чоловіча на стовпчастій ніжці		1		+	
7.	Чоловіча сидяча		2		+	
8.	Голівки статуєток реалістичні		3		+	
9.	Голівки статуєток схематичні		2		+	
10.	Невизначені фрагменти		3		+	
11.	Торси статуєток		14	+	+	
Всього:			56	3	11	1

Стоячі жіночі статуєтки на кошачій ніжці мають малі або середні розміри (рис. 3, 5, 7, 8). Ноги та ознаки статі передано прокресленими лініями (рис. 3, 5, 7, 8), модельовані литки ніг (рис. 3, 7, 8). Частина зображень має ознаки вагітності.

Стоячі жіночі статуєтки є також з окремо модельованими ногами — зімкнутими (рис. 3, 4, 6) або розділеними (рис. 3, 10). Більшість фрагментів відноситься до першого підтипу, коли ноги ліпили окремо, а потім поєднали і прикріплювали до нижньої частини фігурки (рис. 3, 4, 6). Деякі статуєтки мають ознаки вагітності.

Особливу увагу привертає нижня половина жіночої статуєтки з роздільно виділеними ногами, що з'єднані перемичкою між колінами (рис. 3, 10). Частина тіла добре промодельовані, складається з враження стрункої, високої постаті. Статуєтка була покрита жовтогарячим ангобом, по якому темнокоричневою фарбою нанесено зображення частин тіла та одягу. Статуєтки такого типу відомі у Середньому Подніпров'ї⁵.

Зображення сидячих жінок виготовлялися середніх або малих розмірів (рис. 3, 1, 11). Верхня частина статуєток виконана натуралістично (рис. 3, 9). Є статуєтки з переданими ознаками вагітності (рис. 3, 1). Прокресленими лініями передано ознаки статі, прикраси та частину одягу (рис. 3, 1, 9). Подібні зображення відомі на пам'ятках етапу С-1 у Середньому Подніпров'ї та Північній Молдавії⁶.

Сімнадцять фрагментів статуєток важко з певністю віднести до якогось типу зображень. Серед них — чотирнадцять торсів жіночих статуєток (рис. 1, 1; 2, 1, 2, 4, 5-10; 4, 3, 4).

Аналіз цієї частини колекції дає змогу скласти уяву про можливі варіанти цієї важливої частини жіночих зображень.

Чотири з вказаних фрагментів мають голівки (рис. 2, 1; 4, 3, 4). Тулуб модельовано дуже якісно, спина з вигином, виділено невеликі груди (рис. 2, 2, 5, 7, 11). На деяких фігурках передано ознаки вагітності (рис. 1, 1; 2, 5). Розписом або прокресленими лініями позначені прикраси-намиста тощо (рис. 1, 1; 2, 2, 4, 5, 9, 10). Є також зображення частин одягу (рис. 2, 1, 8; 4, 4). Декілька фрагментів статуєток розписано поперечними стрічками (рис. 2, 4, 6). Можливо, цей розпис передає реальний рисунок, що був нанесений на трипільських тканинах, з яких шили одяг. Описані типи оздоблення трипільської пластики вважаються цілком типовими для етапу С-1⁷.

Крім жіночих статуєток, знайдено три чоловічих зображення. Одне з них відноситься до типу стоячих, на стовпчастій ніжці, два фрагменти — від сидячих статуєток (рис. 3, 2, 3). За типами ці зображення в цілому не відрізняються від аналогічних жіночих статуєток даної колекції. Отже, у комплексі пластичних зображень слід відзначити певну відповідність між жіночою та чоловічою його частинами. Аналогії чоловічим статуєткам з Чичиркозівки відомі на пам'ятках Середнього Подніпров'я⁸.

Особливу увагу привертають реалістично виконані голівки статуєток (рис. 2, 3; 4, 1, 2). Вони можуть бути віднесені до V типу антропоморфної пластики за класифікацією Т. Г. Мовші⁹.

Найкращим серед них є чоловічий (?) портрет (рис. 4, 1). Голова на високій шиї, лице округле, виділене оточуючою його зачіскою. Ніс з горбинкою, очі, рот, ніздрі передано наколами, вуха модельовані та підкреслено наколами. З лівого боку за вухом голівка має наліп — можливо, зображення руки, закладеної за голову. Можливі варіанти

⁵ Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА.— 1949.— № 10.— С. 120.— Рис. 67; Погожева А. П. Указ. соч.— С. 70.— Рис. 18, 11.

⁶ Погожева А. П. Указ. соч.— С. 69.— Рис. 17, 5; 35, 6; Маркевич В. И. Поздне-трипольские племена Северной Молдавии // Кишинев, 1981.— Рис. 12, 10; 62, 5; 88, 14.

⁷ Погожева А. П. Указ. соч.— С. 120-128.— Табл. 14-21.

⁸ Пассек Т. С. Указ. соч.— С. 146.— Рис. 79, 3.

⁹ Мовша Т. Г. Нові дані про антропоморфну реалістичну пластику Трипілья // Археологія.— 1973.— Вип. 11.— С. 4.

реконструкції статуетки: це або «мислитель» — тип статуеток, відомий на Балканах, або зображення «танцюриста», подібне до розписних фігур на пізньотрипільських посудинах з Північної Молдавії¹⁰.

Друга голівка виконана в умовно-реалістичному стилі (рис. 4, 2). Округла, без зачіски, великий ніс передано шипком, очі, рот прокреслено, вуха — виліплено. Лице пошкоджено. Голівка, можливо, відноситься до чоловічої статуетки.

Третя голівка — від жіночого зображення, що має зроблену за допомогою наліпу зачіску, що зображає волосся, зібране у вузол (рис. 2, 3). Лице пошкоджено, відбито ніс. Рот, очі прокреслено, вуха виліплено. Зберігся ангоб та розпис: зачіска пофарбована у коричневий колір. Аналогічна зачіска зображена на фрагментах торсів статуеток, описаних раніше (рис. 2, 5, 7).

Аналогічні реалістичні зображення відомі на пізньотрипільських пам'ятках в усіх регіонах їх поширення на етапі С-1. Найбільше подібних статуеток знайдено у Буго-Дніпровському межиріччі. Тут, за даними Т. Г. Мовші, знаходилося 5 (з 8-ми) виділених нею «шкіл» або напрямків у розвитку реалістичної антропоморфної пластики Трипілля¹¹. Аналогічне зображення знайдено також у 1974 р. під час розкопок на великому поселенні біля с. Майданецького (дослідження М. М. Шмаглая)¹².

Комплекс антропоморфної пластики з Чичиркозівки має склад, типовий для пам'яток етапу С-1 у межиріччі Південного Бугу та Дніпра: домінують підтипи с₂, с₃, поширений підтип с₄¹³. За підйомним матеріалом (керамікою) Чичиркозівське поселення датується етапом С-1 пізнього Трипілля та відноситься до томашівсько-сушківської групи пам'яток, виділеної Т. С. Пассек¹⁴.

Колекція пластики включає практично всі типи статуеток, відомих для цього району за матеріалами різних поселень. Отже, для задоволення культових потреб даний асортимент пластики виготовлявся в межах одного поселення. Ліпили статуетки малих, середніх та великих розмірів (до 40 см у висоту). Двом тишам жіночих зображень, стоячим на стовпчастій ніжці та сидячим, відповідають такі самі типи чоловічих зображень. В даному випадку цілком можлива парність образів.

Різноманітність пластичних виробів свідчить, як відзначалося неодноразово, про існування ряду образів, втілених у статуетках. Так, лише для реалістичної пластики Т. Г. Мовша намітила близько дев'яти образів¹⁵. Разом з тим вказаний факт може свідчити і про різноманітність ситуацій, у яких вживалися статуетки, про наявність цілої низки магічних обрядів.

Слід звернути у зв'язку з цим увагу на обставини знахідки та стан пластики з чичиркозівської колекції. Всі 56 фрагментів знайдено як підйомний матеріал, тобто вони були виорані з глибини до 0,4 м від сучасної поверхні. Саме на такій глибині залягають тут рештки трипільських глинобитних будівель. Отже, вказані фрагменти знаходилися серед залишків трипільських споруд, будучи складовою частиною всього комплексу знахідок — кераміки, пластики, знарядь праці. На деяких статуетках, як відзначалося раніше, є сліди повторного випалу під час пожежі у будівлях. Можна прийти до висновку, що антропоморфна пластика входила до інтер'єру жител при їх спалюванні. Деякі дослідники припускають можливість ритуального спалювання трипільських будівель і поселень в цілому у зв'язку зі зміною

¹⁰ *Bercii D. Cultura Hamangia.*— București, 1966.— Vol. 1.— Fig. 1; 3, 1; *Маркевич В. И.* Позднетрипольские племена Севернй Молдавии.— С. 43.— Рис. 59, 1, 2.— С. 54.— Рис. 88, 5, 10, 12.— С. 157.— Рис. 103, 1-4, 7-10.

¹¹ *Мовша Т. Г.* Вказ. праця.— С. 3-21.

¹² *Smaglij N. M.* Grosse Tripolie Siedlungen Swischen Dnepr und Sudlichem Bug // *Das Altertum.*— 1982.— Band 28.— N. 2.— S. 118-125.

¹³ *Погожева А. П.* Указ. соч.— С. 76-79, 83-85.

¹⁴ *Пассек Т. С.* Указ. соч.— С. 118-120.

¹⁵ *Мовша Т. Г.* Вказ. праця.— С. 20.

місця проживання¹⁶,— тоді статуетки можна вважати складовою частиною цього ритуалу.

Частина фрагментів має злами, вкриті товстим шаром вапна — тобто, це старі злами. Можливо, ця частина навмисне розбивалася під час певних обрядів, як вважав С. М. Бібіков¹⁷.

Кількісно у колекції переважає підтип статуеток на стовпчастій ніжці. До нього відноситься і найбільше монументальне зображення жіночої фігури. Подібні статуетки «стаціонарного» типу були, напевне, важливою частиною інтер'єру жител, а можливо і суспільних споруд.

Про наявність невідомого поки що типу пластичних зображень свідчить знахідка реалістично виконаної голівки «мислителя» або «танцюриста» (рис. 4, 1).

Широкі польові дослідження великих поселень трипільської культури, розгорнуті у останні роки, дадуть, звичайно, більш численний матеріал, зокрема і по пластиці, що дозволить використати з більшою віддачею вже нагромаджені музейні та інші колекції, використати їх для вирішення більш важливих питань.

ГИРНИК И. П., ВИДЕИКО М. Ю.

АНТРОПОМОРФНАЯ ПЛАСТИКА ИЗ ПОЗДНЕТРИПОЛЬСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ У с. ЧИЧИРКОЗОВКА ЧЕРКАССКОЙ ОБЛАСТИ

Статья посвящена публикации коллекции антропоморфной пластики из поздне трипольского поселения у с. Чичиркозовка Звенигородского района Черкасской области, собранной И. П. Гирником и В. Ф. Мыщиком. Среди 56-и фрагментов статуэток представлены все типы поздне трипольской пластики, характерной для этапа С-1 в Буго-Днеспровском междуречье. Особый интерес представляют реалистичные портретные пластические изображения.

I. P. Girnik, M. Yu. Videiko

ANTHROPOMORPHOUS PLASTIC ART FROM THE LATE-TRIPOLI- AN SETTLEMENT NEAR VII. CHICHIRKOZOVKA OF THE CHERKASSY REGION

S u m m a r y

Collection of the anthropomorphic plastic art works from the Late-Tripolian settlement near vil. Chichirkozovka (Zvenigorodka Distr., Cherkassy Region) amassed by I. P. Girnik and V. F. Mytsik is considered. It includes 56 fragments of statuettes which present all types of the Late-Tripolian plastic art characteristic for stage C-1 in the Bug-Dniester interfluvium. Realistic portrait plastic images attract a peculiar attention.

Одержано 09.04.1986 р.

¹⁶ Зиньковский К. В. К процедуре исследования проблемы домостроительства трипольских племен // МАСП.— К., 1983.— С. 20.

¹⁷ Бибииков С. Н. Поселение Лука-Врублевская // МИА.— 1953.— № 38.— С. 193-275.